

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی

پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد در رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی

جلوه‌های ملی‌گرایی در آثار شاعران برجسته‌ی عصر مشروطه

توسط:

محمدحسین یاری فیروزآباد

استاد راهنما:

دکتر علی‌گراوند

استاد مشاور:

دکتر الیاس نورایی

مهر ۱۳۸۹

به نام خدا

جلوه‌های ملی‌گرایی در آثار شاعران برجسته‌ی عصر مشروطه

توسط:

محمد حسین یاری فیروزآباد

پایان‌نامه‌ی ارائه شده به تحصیلات تکمیلی دانشگاه به عنوان بخشی از فعالیت‌های

تحصیلی لازم برای اخذ درجه کارشناسی ارشد

در رشته‌ی:

زبان و ادبیات فارسی

از دانشگاه ایلام

ایلام

جمهوری اسلامی ایران

در تاریخ ۱۳۸۹/۰۷/۰۱ و وسط هیأت داوران زیرارزیابی و با درجه بسیار برتر تصویب نهایی رسید.

دکتر علی گراوند، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی (راهنما و رئیس هیأت داوران).....

دکتر الیاس نورایی، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی (مشاور).....

دکتر غلامرضا رحیمی، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی (داور).....

دکتر حسن سلطانی، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی (داور).....

مهر ۱۳۸۹

تقدیم به :

همسرم که همواره مشوق من در ادامه‌ی تحصیل بوده است و در این راه با صبر و شکیبایی زمینه‌ی کار را برایم آسان نمودند و به فرزندان دلبندم شکوفه‌های زندگی‌مان، مهدیه، سعید و فرشید که انگیزه‌ای برای این همه تلاش شدند، به امید آن که چراغ دانش را فرا راه خود قرار دهند.

شکرانه و سپاس...

- از قادر متعال که نعمت زندگیم بخشید.

- از پدر و مادرم که در لحظه لحظه‌ی زندگی دعایشان بدرقه راهم بوده است.

- از اساتید ارجمندی که در ادوارمختلف تحصیلی شمع وجودشان را فرا راهم قرار دادند و شهد گوارای فرهنگ و اندیشه را در رگ جانم به ودیعت نهادند، به خصوص دو فرزانه‌ی دانشور جناب آقای دکتر علی گراوند و جناب آقای دکتر الیاس نورایی که با صمیمیت راهنمایی و مشاوره این بنده را در تهیّه هرچه بهتر این رساله بر عهده داشته‌اند.

- از اساتید محترم جناب آقای دکتر غلامرضا رحیمی و جناب آقای دکتر حسن سلطانی که زحمت داوری و بازخوانی این رساله را بر عهده گرفتند.

- از دوستان ارجمند و فاضلم آقایان فتح‌علی شهبازی، حسن شاهی پور و فتح‌الله جمالزاده که در ویرایش رساله همکاری ثمر بخش داشته‌اند.

چکیده

ادبیات به ویژه شعر در دوره‌ی مشروطیت از اهمیت خاصی برخوردار است. افکار و اندیشه‌ی شاعران این دوره فاصله شعر و جامعه را به میزان قابل توجهی کاهش داده است. در این رساله سعی شده است جلوه‌های ملی‌گرایی در آثار منظوم این شاعران بررسی شود و به گوشه‌هایی از افکار و اندیشه شاعران این دوره که در شعرشان تبلور یافته اشاره شود. در فصل آغازین، مقدمات و کلیات تحقیق مورد بررسی قرار گرفته است. فصل دوم به بررسی مبانی نظری اختصاص یافته است. در فصل سوم به معرفی شاعران برجسته‌ی عصر مشروطه پرداخته است. فصل چهارم به تحولات بنیادین شعر عصر مشروطه از جمله زبان، فرم و محتوای شعر این دوره اختصاص یافته و در آن به تازه‌های شعری در زبان و فرم و محتوای اشاره شده است. در فصل پنجم جلوه‌های مهم ملی‌گرایی در شعر دوره مشروطیت همچون وطن، تفاخر ملی، باستان‌ستایی، بیگانه‌ستیزی، و ... مورد توجه قرار گرفته است. نتیجه‌ی به دست آمده این است که از طرفی مشروطیت باعث شکوفایی قریحه و ذوق شاعران ملی‌گرا گردید و در ظهور و بروز جلوه‌های ملی‌گرایی بزرگ‌ترین نقش را ایفا کرد و از طرف دیگر این شاعران ملی‌گرا بودند که به مشروطیت گستردگی، عمق و اعتبار بخشیدند آن‌چنان که به جرأت می‌توان گفت که انقلاب مشروطه بی‌حضور شاعران ملی‌گرا به این سرعت محقق نمی‌شد.

واژه‌های کلیدی: ملی‌گرایی، وطن‌خواهی، مشروطیت، بیگانه‌ستیزی، شعر مشروطه

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
فصل اول : مقدمات و کلیات	
۲.....	۱-۱. مقدمه.....
۵.....	۱-۲. شرح و بیان مسأله‌ی پژوهشی.....
۶.....	۱-۳. اهداف تحقیق.....
۷.....	۱-۴. اهمیت و کاربرد نتایج تحقیق.....
۷.....	۱-۵. پیشینه‌ی علمی موضوع تحقیق.....
۷.....	۱-۶. فرضیه‌ها یا سؤال‌های تحقیق.....
۸.....	۱-۷. شرح روش تحقیق.....
۸.....	۱-۸. دلایل انتخاب موضوع و ضرورت و اهمیت انجام تحقیق.....
فصل دوم: مبانی نظری تحقیق	
۱۰.....	۲-۱. مشروطیت.....
۱۱.....	۲-۲. ادبیات مشروطه.....

- ۲-۳. پیشنهادی ملی گرایي در ايران و جهان..... ۱۸
- ۲-۳-۱. فردوسی نمودی از پیشنهادی ملی گرایي ایران زمین..... ۲۵
- ۲-۴. بررسی مفاهیم اصلی ملی گرایي..... ۲۹
- ۲-۴-۱. تعریف ملی گرایي ۲۹
- ۲-۴-۲. زمینه‌ها و مفاهیم مطرح در مبانی فکری ملی گرایان..... ۳۱
- ۲-۴-۳. مؤلفه‌های ملی گرایي..... ۳۷
- ۲-۵. انواع ملی گرایي ۴۳
- ۲-۵-۱. ملی گرایي مدنی و نمودهای آن..... ۴۳
- ۲-۵-۲. ملی گرایي قومی و ویژگی‌های آن..... ۴۹
- ۲-۶. ملی گرایي از دیدگاه اسلام..... ۵۲

فصل سوم : شاعران برجسته ی عصر مشروطه

- ۳-۱. محمد تقی بهار..... ۵۸
- ۳-۲. سید اشرف الدین قزوینی..... ۶۰
- ۳-۳. میرزاده عشقی..... ۶۱
- ۳-۴. عارف قزوینی..... ۶۲
- ۳-۵. محمد فرخی یزدی..... ۶۴
- ۳-۶. ایرج میرزا..... ۶۸
- ۳-۷. علی اکبر دهخدا..... ۷۱
- ۳-۸. ابوالقاسم لاهوتی..... ۷۳

فصل چهارم: تحولات بنیادین شعر عصر مشروطه

- ۴-۱. تحول در زبان شعر این دوره..... ۷۷
- ۴-۲. تغییر در قالب‌های شعر و روی آوری به بعضی از قالب کم کاربرد..... ۸۰
- ۴-۳. تغییر در سبک شعر دوره‌ی مشروطیت..... ۹۱
- ۴-۴. تغییر در صور خیال..... ۹۵
- ۴-۵. تغییر در درون مایه‌ها و مضامین شعر..... ۹۹
- ۴-۶. روی کرد جدی به طنز و هجو..... ۱۰۹
- ۴-۶-۱. طنز..... ۱۱۰
- ۴-۶-۲. هجو..... ۱۱۰
- ۴-۶-۳. هزل..... ۱۱۰
- ۴-۶-۴. بررسی اشعار طنز، هجو و هزل عصر مشروطه..... ۱۱۱

فصل پنجم: جلوه‌های ملی‌گرایی در شعر عصر مشروطه

- ۵-۱. ملت..... ۱۲۵
- ۵-۱-۱. شعر ملی و بازتاب آن..... ۱۲۷
- ۵-۱-۱-۱. فرهنگ و میراث ملی..... ۱۲۸
- ۵-۱-۱-۲. آگاهی ملی..... ۱۳۰
- ۵-۱-۱-۳. خوی و منش ملی..... ۱۳۱
- ۵-۱-۱-۴. حاکمیت ملی..... ۱۳۳
- ۵-۱-۱-۵. وحدت و وفاق ملی..... ۱۳۵
- ۵-۲. وطن..... ۱۳۷

۱۳۸	..... ۱-۲-۵. وطن ایرانی
۱۵۰	..... ۲-۲-۵. وطن اسلامی
۱۵۷	..... ۳-۲-۵. جهان وطنی
۱۵۹	..... ۳-۵. تفاخر ملی و باستان ستایی
۱۷۶	..... ۴-۵. اسطوره سازی
۱۸۵	..... ۵-۵. بیگانه ستیزی
۱۸۵	..... ۱-۵-۵. بیگانه ستیزی و جانفشانی در راه وطن
۱۹۳	..... ۲-۵-۵. مخالفت و ستیز با سلطه جویان استعمارگر (روسیه و انگلیس)
۱۹۹	..... ۳-۵-۵. مخالفت با قراردادهای استعماری
۲۰۶	..... بیان نتایج
۲۰۹	..... فهرست منابع

چکیده انگلیسی

فصل اوّل

مقدمات و کلیّات

۱-۱. مقدمه

سرزمین طلایی ایران همواره مورد تاخت و تاز دشمنان قرار گرفته است و ایرانیان با دل و جان از آن دفاع کرده‌اند و از شکوه و عظمت آن سخن گفته‌اند. مردمان ایران زمین مردن در راه شرف ملی و دفاع از میهن را برتر از زندگی با دلت دانسته‌اند و حماسه‌ی غرور ملی و کمال انسانی را می‌خواندند و همواره دانشمندان و مسئولان اجتماع را از بی توجهی به شرف ملی و غرور میهنی سرزنش می‌کردند، به همین خاطر گرچه حملات و تهاجمات بیگانگان برای مدتی باعث چیره شدن بر سرزمین ما می‌شد؛ اما هیچ‌گاه نتوانست فرهنگ غنی و جوهره‌ی ایرانی را تغییر دهد. آقای حجازی در این مورد می‌گوید:

« اگر یونانیان آمدند، اگر اعراب با یورش همه جانبه بر ارکان ایران چیره شدند و اگر مغولان تهاجمی سخت را پایه‌گذاری کردند؛ هیچ‌کدام نتوانستند جوهره‌ی ایرانی را تغییر دهند. پس از حمله‌ی اعراب، شعوبیه شکل گرفت. شعوبیان دوشاخه‌ی نظامی و ادبی بودند. نظامیان به مبارزه شمشیری می‌پرداختند. در کنار جنگاوران بودند شاعرانی که یاد و نام میهن را به خوبی پاس داشتند و نام بلند ایران را با اشعار نغز خود تا ابد جاودانه کردند. این شعرا به قلم روی آوردند و با یادآوری مفاخر گذشته، بادیه نشینان را به سخره گرفتند و حتی به هیچ‌ابوالقاسم فردوسی نخستین و مهم‌ترین آن‌ها بود» (حجازی، ۱۳۸۵: ۱۸).

ملی‌گرایی به عنوان یک ایدئولوژی سابقه‌ای چندان طولانی ندارد و پیشینه‌ی آن به قرن هجده و نوزده‌ی میلادی و واقعه‌ی انقلاب ۱۷۸۹ فرانسه می‌رسد؛ اما در این مدت کوتاه نیز جلوه‌های گوناگونی به خود گرفته و تأثیرات بی‌شماری بر دیگر جوامع نهادهاست. گاهی

در هیئت «امپریالیسم» (Imperialism)، فاشیسم (Fascism) و نازیسم (Nazism) ظهور کرده و گاه به ویژه پس از جنگ دوم جهانی در کشورهای جهان سوم در لباس نهضت‌های رهایی بخش و ضد استعماری درآمده و زمانی نیز در چهره‌ی گروه‌های «پان» (Pan) پان‌ترکیسم (Pan-Turkism)، پان‌عربیسم (Pan-Arabism) و پان‌ایران‌یسم (Pan-iranism) رخ نموده است. این نیرو توانسته در دست استعمارگران دستاویزی برای طرح نظریه‌های نژاد پرستانه و در نتیجه از هم پاشیدن دولت‌های کوچک‌تر گردد و از سوی دیگر مصلحان اجتماعی برای ایجاد آگاهی و برانگیختن احساسات ضد بیگانه در برابر توسعه طلبی دشمنان از آن بهره گرفته‌اند. از این رو نقش ملی‌گرایان به عنوان نیروی کارا غیر قابل انکار است. در ایران نیز همانند بسیاری از دول شرقی دیگر، این ایدئولوژی مورد توجه اندیشمندان و شاعران قرار گرفت و با توجه به موفقیت‌های ملل اروپایی از قبیل ملی‌گرایی، موضع‌گیری‌ها و واکنش‌هایی از سوی آنان علیه اوضاع نابسامان ایران و در جهت ایجاد ملی‌گرایی به سبک و سیاق اروپایی آن برانگیخت که بحث‌های متعددی را در مورد ملیت و وطن پرستی و تناسب یا عدم تناسب آن با مذهب ایجاد نمود.

در اثر تحولات اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی، دگرگونی‌هایی در جامعه، ادبیات و به ویژه در شعر به وجود آمد، شاعران آزاده‌ای پدیدار شدند که با قلم و اشعار خود آتش انقلاب مشروطه را بیش از پیش شعله‌ور کردند و شعر در خدمت وطن و ملت قرار گرفت. بر این اساس وطن‌آمال‌شعرا و فرهیختگانی بود که در بحبوحه‌ی انقلاب مشروطیت سعی در روشن‌گری عامه داشتند و از این رهگذر تلاش می‌کردند با انتباه عمومی به عمران و آبادانی وطن پردازند. اینان که حتی تا سرحد از جان گذشتگی در اندیشه آزادی وطن بودند پیشرفت ملل دیگر را بر نمی‌تاییدند و به فکر چاره بودند تا ایران نیز روی ترقی ببیند. به همین دلیل با تیغ شعر، استبداد را به خاک خواری انداختند یا کاخ مستبدین را در خون خود غرق نمودند. این شعرا یا مثل ملک‌الشعرا بهار و لاهوتی متحمل تبعید و زندان می‌شدند، یا چون دهخدا به انزوا روی می‌آوردند یا چون سید اشرف‌الدین گیلانی به جنون متهم می‌شدند یا چون عارف از مناصب درباری دست برداشتند یا چون ایرج شهزادگی را به سویی نهادند و دست آخر چون میرزاده عشقی و فرخی یزدی در راه وطن کشته شدند؛ اما هرگز ترک مبارزه نکردند. آن‌ها با سرودن اشعاری آتشین با قراردادهای ننگین مخالفت می‌کردند، و کلا و وزرای خائن را به ترک منصب فرا می‌خواندند، از دول بیگانه به عنوان متجاوزین به دین و ناموس یاد می‌نمودند و مبارزین و مشروطه خواهان را می‌ستودند.

به هر حال ملی‌گرایی به عنوان ایدئولوژی در ایران محصول برخورد اقتصادی، فکری و سیاسی با غرب و آشنایی اندیشمندان و شعرای ایرانی با مفهوم حاکمیت ملی و حکومت قانون در آن سامان بود. این نوع ملی‌گرایی را باید یک کالای وارداتی دانست که قیام تنباکو و به ویژه انقلاب مشروطه نیز به دنبال ریشه دواندن این جریان فکری به وجود آمد و توسط برخی اندیشمندان ایرانی گسترش یافت و وجه غالب آن بیداری مردم و نیز برقراری یک حکومت ملی مستقل و رفع استبداد و از طرف دیگر کوتاه کردن دست مداخله‌گران بیگانه در امور داخلی ایران بود.

همزمان با انقلاب مشروطه، با شکل‌گیری ادب و شعر سیاسی مفاهیم و درون‌مایه‌های جدیدی به وجود آمد. در این اشعار، شاعران انتقاداتی بی‌پروا به اصل حکومت و شخص حاکم وارد کردند که با اشعار سیاسی پیش از مشروطه بسیار متفاوت بود. از این پس در شعر تنی چند از شاعران پاک‌باخته می‌توان جرقه‌های شعر ملی‌گرایانه و هیجان مشروطه‌خواهی را مشاهده کرد. صرف نظر از اشکال افراطی ملی‌گرایی، در شعر نیز وطن‌خواهی مثبت و توجه به تاریخ و دستاوردهای ایران باستان با انگیزه شدید احساس عقب‌ماندگی و سرخوردگی روانی از مشاهده‌ی پیشرفت‌های دول دیگر جریان داشت. این انگیزه آنان را وا می‌داشت که از سر اندوه و حسرت و از بی‌سر و سامانی ایران شکوه سردهند و تصاویر متعددی از نابسامانی‌ها و اوضاع وخیم اجتماعی، سیاسی و اقتصادی ایران در قالب اشعار و به زبانی همه‌فهم ارائه دهند.

شدت عقاید ملی‌گرایانه شاعران این دوره به حدی بود که گاه عقایدشان به افراط «شوونیسم» کشیده می‌شد. تمامی این حالات را می‌توان در وطنیات بسیاری از شاعران مشروطه به ویژه بهار، دهخدا، میرزاده عشقی، لاهوتی، عارف قزوینی، نسیم شمال و فرخی یزدی مشاهده نمود.

تمام سعی و کوشش ما در این پژوهش برآن بوده است که زمینه‌های به وجود آمده در راستای ملی‌گرایی و نیز تفکرات ملی‌گرایانه در حوزه‌ی اندیشه‌ی شاعران ایرانی عصر مشروطه بررسی گردد و نمودهای آن در شعر این دوره در قالب اشعار وطنی مطالعه و ارائه شود. رساله‌ی حاضر به عنوان «جلوه‌های ملی‌گرایی در آثار شاعران برجسته‌ی عصر مشروطه» در پنج فصل به بررسی این موضوع پرداخته است. فصل اول به مقدمات و کلیات اختصاص یافته است. فصل دوم مبانی نظری تحقیق است که به بررسی پیشینه‌ی ملی‌گرایی در

ایران و جهان، مفاهیم اصلی ملی‌گرایی، مبانی فکری ملی‌گرایان، مؤلفه‌های ملی‌گرایی، انواع ملی‌گرایی، ملی‌گرایی ازدیدگاه اسلام پرداخته است. فصل سوم شاعران برجسته‌ی عصر مشروطه را معرفی کرده است. فصل چهارم تحولات بنیادین شعر عصر مشروطه از جمله: تحول در زبان شعر، تغییر در قالب‌های شعر، تغییر در سبک شعر، تغییر در صور خیال، تغییر در درون مایه‌ها و مضامین شعر، و نیز اشعار طنز، هجو و هزل را مورد بررسی قرار داده است. فصل پنجم به جلوه‌های ملی‌گرایی در شعر عصر مشروطه مثل: شعر ملی و بازتاب آن در عصر مشروطه، فرهنگ و میراث ملی، آگاهی ملی، خوی و منش ملی، حاکمیت ملی، وحدت و وفاق ملی، وطن، اسطوره‌سازی، تفاخر ملی و باستان‌ستایی، بیگانه‌ستیزی و جانفشانی در راه وطن، مخالفت و ستیز با سلطه جویان استعمارگر، مخالفت با قراردادهای استعماری اختصاص یافته است.

۲-۱. شرح و بیان مسأله‌ی پژوهشی

گسترش فرآیند تقلیدی و وارداتی ملی‌گرایی در ایران که با توجه به شرایط خاص ایران و زمینه‌های سیاسی، فکری و اجتماعی اواخر دوره‌ی ناصرالدین‌شاه با تجدید خواهی در هم آمیخت و مقصود اصلی آن برقراری یک حکومت مستقل و رفع استبداد و کوتاه کردن دست بیگانگان در امور داخلی ایران بود، انقلاب مشروطه را به وجود آورد. این انقلاب موجب زایش اندیشه‌های نو و رویش مبانی متعدّد فکری در ایران گردید که یکی از مهم‌ترین دست‌آوردهای آن گرایش به قانون و جامعه مدنی بود. بن مایه‌ی اصلی شعر عصر مشروطه «ملیت و وطن» بود. همزمان با این انقلاب، در ادبیات به ویژه در شعر زمینه‌ای برای ابراز علاقه‌ی شاعران به «ملیت و وطن» به وجود آمد. در شعر این دوره گویی وطن به معشوق جدید شاعران تبدیل شده بود و شاعران با مشاهده‌ی پیشرفت‌های غریبان احساس عقب ماندگی می‌کردند. این انگیزه آنان را وا می‌داشت که با سرودن اشعار وطنی مسائل و مشکلات جامعه را به تصویر بکشند و از سر اندوه و حسرت از نابسامانی ایران که حاصل فقدان حکومتی مستقل بود، شکایت سر دهند و برای تهییج ایرانیان، وخامت اوضاع را در قالب و زبانی همه فهم ارائه دهند. این شعرا گاه پا فراتر نهاده، امت و جامعه اسلامی را وطن خود پنداشته و در گرفتاری‌ها و مشکلات آن خود را شریک دانسته‌اند.

یکی دیگر از بن‌مایه‌های شعر فارسی عصر مشروطه باستان‌گرایی است که بسیاری از شعرا و منتقدان این دوره بدان پرداخته‌اند. این‌ها بر مبنای «وطن» به معنای باستان‌گرایی نگریسته‌اند؛ به همین دلیل مقوله‌ی باستان‌گرایی زیر مجموعه‌ی مبحث وطن‌گرایی و از مصادیق وطن‌دوستی و ملیت‌گرایی شمرده می‌شود. باستان‌گرایی اغلب به عنوان یک اصطلاح ادبی به کار می‌رود و ناظر بر مباحث زبانی است؛ اما در شعر عصر مشروطه حاکی از رویکردی دیگر در گرایش به ایران باستان است که عمدتاً به معنای گرایش به ایران پیش از اسلام به کار رفته است. در روی‌کرد جدید شاعران عصر مشروطه به ایران باستان، جنبه‌های فکری و فرهنگی این گرایش بر جنبه‌های زبانی و بلاغی غالب بوده است.

قراردادهای استعماری یکی از مظاهر حضور سلطه جویانه‌ی قدرت‌های استعماری بود که واکنش شدید شاعران این عصر را در بر داشت. در جریان عقد این قراردادهای شاعران آزادی‌خواه و وطن‌دوست، زبان به انتقاد از استعمارگران گشودند و عاقدان آن قراردادهای را به باد استهزا گرفتند و به سائقه‌ی حس میهن‌دوستی و ملیت‌گرایی مشهورترین چکامه‌های سیاسی عصر را سرودند. بنابراین ملیت و ملیت‌گرایی با مفهوم جدیدی در آثار این شاعران مطرح گردید و یکی از اصلی‌ترین درون‌مایه‌های شعر فارسی عصر مشروطه شد. تجزیه و تحلیل جلوه‌های ملی‌گرایی و انعکاس آن در آثار شاعران برجسته‌ی این دوره ما را با زوایا و عمق این مسأله به خوبی آشنا خواهد کرد.

۳-۱. اهداف تحقیق

هدف این پژوهش بررسی جلوه‌های ملی‌گرایی و حس وطن‌دوستی و نموده‌های مختلف آن در شعر شاعران برجسته‌ی عصر مشروطه است تا از این رهگذر ملی‌گرایی و گونه‌های شعر ملی در مفهوم جدید آن به خوبی کاویده و بررسی شود و بتوان از این طریق به نوع اندیشه‌های حاکم بر ذهنیت شاعران عصر مشروطه پی برد و تصویری عینی از کارکرد آن شاعران در حوزه‌ی ملی‌گرایی و جلوه‌های بارز آن با استناد به اشعار آن‌ها ارائه داد.

۴-۱. اهمیت و کاربرد نتایج تحقیق

از آن‌جا که با ظهور انقلاب مشروطه تحوّل عظیمی در شعر شاعران و افکار و اندیشه‌های آنان ایجاد شد، پرداختن به جلوه‌های ملی‌گرایی در شعر شاعران برجسته‌ی عصر مشروطه ما را هرچه بیش‌تر با سبک و اندیشه‌های مطرح در شعر این دوره آشنا می‌کند و با بررسی این جلوه‌ها در واقع مهم‌ترین جنبه‌های ادبیات عصر مشروطه بررسی و شناسانده می‌شود و پژوهندگان و دوست‌داران ادبیات را هرچه بیش‌تر با شعر این دوره آشنا خواهد کرد. از دیگر علل اهمیت بررسی این موضوع می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- آشنایی با شاعران مبارزی که با قلم توانای خود توانستند به مبارزه با استبداد پردازند.
- الگوبرداری از شاعران این‌تارگری که هستی خود را در راه اعتلای وطن از دست دادند.
- آشنایی با ادبیات متعهدی که هدف آن متحد کردن مردم و رشد و توسعه‌ی کشور است.
- آشنایی با شکل‌گیری ادب سیاسی.

۵-۱. پیشینه علمی موضوع تحقیق

در مورد موضوع مشروطه و مشروطه خواهی مطالب پراکنده‌ای در کتب و مقالات مختلف به رشته تحریر درآمده است؛ اما در رابطه با موضوع مورد تحقیق ما یعنی « جلوه‌های ملی‌گرایی در آثار شاعران برجسته‌ی عصر مشروطه » رساله، کتاب یا حتی مقاله‌ای در دست نیست و اگر هست من از آن بی‌خبرم.

۶-۱. فرضیه‌ها یا سؤال‌های تحقیق

۱. نمودهای مختلف ملی‌گرایی در شعر شاعران عصر مشروطه کدام است؟
۲. علل رویکرد شاعران عصر مشروطه به ملیت و ملی‌گرایی چه بوده است؟
۳. آیا وطن در شعر این دوره، برجسته‌ترین درونمایه است؟

۱-۷. شرح روش تحقیق

این تحقیق را به شیوه‌ی کتابخانه‌ای انجام داده‌ایم. بدین ترتیب که بعد از مطالعه‌ی منابع مرتبط و در دسترس و گردآوری اطلاعات و فیش برداری نموده‌ها، جلوه‌های ملی‌گرایی از شاعران عصر مشروطه به ویژه شاعران برجسته و صاحب سبک این عصر استخراج کرده‌ایم، سپس به تجزیه و تحلیل و مقایسه‌ی آن‌ها پرداخته‌ایم.

در این پژوهش علاوه بر شاعران برجسته‌ی عصر مشروطه، هر جا لازم بوده از سایر شاعران وطن دوست این برهه یاد شده و نمونه‌ی اشعار آن‌ها نیز در کنار شاعران برجسته آورده شده است.

سعی نموده‌ایم نمونه‌های اشعار را از دیوان‌های معتبر این شاعران برگزینیم؛ اما با توجه به اختلاف دیوان‌ها و ضرورت استفاده از بعضی از نمونه‌های اشعار گاهی مجبور به استفاده از دو یا چند دیوان بوده‌ایم. علاوه بر دیوان شاعران جهت پر بار شدن این پژوهش کتاب‌ها و مقالات مرتبط را نیز مطالعه نموده‌ایم و از مطالب ارزنده‌ی آنها با ذکر منبع استفاده کرده‌ایم.

۱-۸. دلایل انتخابات موضوع و ضرورت و اهمیت انجام تحقیق

تاکنون با این وسعت پایان نامه‌ای در این موضوع خاص «جلوه‌های ملی‌گرایانه در شعر شاعران برجسته‌ی عصر مشروطه» نگارش نیافته است و همین انگیزه که سال‌ها نیز مطالعات جنبی‌ام را به سیر در جلوه‌های ملی‌گرایانه‌ی شعر آن عصر مشغول داشته، نگارنده را بر آن داشت تا با بهره‌گیری از این مطالعات پراکنده و تحقیقات جدید و استفاده از محضر اساتید بزرگوارم این موضوع را برگزینم.

در اهمیت انتخاب این موضوع همین بس که عصر مشروطه یکی از برهه‌های مهم شعر فارسی و دوره‌ی انتباه و بیداری مردم است و شعر این دوره بازتاب اوضاع اجتماعی آن است و از طریق شعر این دوره می‌توان به شناخت بیشتر جامعه پی برد و از آن‌جا که ملیت و ملی‌گرایی برجسته‌ترین درون‌مایه شعر این دوره است طبیعی است که هر تحقیقی در این باره واجد اهمیت است. گرچه تاکنون در خصوص مشروطیت و نیز ملی‌گرایی به صورت جداگانه تحقیقاتی (سیاسی یا تاریخی) انجام گرفته اما تحقیقی که بتواند ربط این دو را (مشروطیت و ملی‌گرایی) با این شمول و گستردگی برقرار کند و به زوایای گوناگون موضوع بپردازد و از طرفی جنبه‌ی ادبی کار را مغفول نگذارد تاکنون صورت نگرفته است.

فصل دوم

مبانی نظری تحقیق

جلوه‌ها و جنبه‌های ملی‌گرایی عصر مشروطه از خود مشروطیت و ادبیات آن دوره جدا نیست، بنابر این لازم است به اجمال مشروطیت و ادبیات این دوره بررسی شود تا زمینه‌ی ورود به بحث‌های اصلی ملی‌گرایی فراهم شود.

۱-۲. مشروطیت^۱

فرمان مشروطیت پس از مبارزات و جان‌فشانی‌های ملت ایران سرانجام در روز یکشنبه ۱۲ جمادی الثانی سال ۱۳۲۴ هـ. ق مطابق با ۱۳ مرداد ماه ۱۲۸۵ هـ. ش به امضای مظفرالدین شاه قاجار رسید و سر فصل تازه‌ای در روابط میان حکومت و ملت در تاریخ ایران گشود. این دستاورد گران‌سنگ محصول بیداری ملت ایران بود که البته عوامل متعدّد فرهنگی اجتماعی، اقتصادی و حتی نظامی در این بیداری نقش داشته‌اند. از مهم‌ترین این عوامل شکست ایران از روسیه در زمان فتحعلی شاه قاجار بود که ضربه‌ی روحی و مادی شدیدی برای ایران بود و باعث گردید، نوعی انفعال در ایران به وجود آید و این فکر که برای بقا و مقاومت در دنیای جدید باید به افکار و فنون جدید مجهز گردید، از همان جا نشأت گرفت. سال‌ها بعد یعنی در سال ۱۳۲۳ هـ. ق (۱۹۰۵ م) که ژاپنی‌ها بر روس‌ها غلبه کردند. این انفعال و شرمندگی در ایران بیش‌تر گردید و ملت گناه تمام این عقب‌ماندگی‌ها را به گردن حکومت استبدادی خود انداخت و این تصور در میان ملت ایران رواج یافت که عامل تمام پیشرفت‌های ژاپنی‌ها در این مدت کوتاه که آن‌ها نیز با ایران هم‌قاره بودند، حکومت مشروطه‌ای است که سال‌ها در ژاپن استقرار یافته است. (قلی‌زاده، ۱۳۸۵: ۵۰-۴۹) همین امر انقلاب فکری عظیمی در میان توده‌ی مردم، به ویژه جوانان و شاعران وطن دوست پدید آورد. شاعران با انتشار اشعار وطنی

---

۱ کلمه مشروطه مشتق است از «شارط» یا «شارطر» و این لغت، لغت لاتن است و بمعنی سندی است که به موجب آن سلاطین قدیم آزادی و حقوقی چند به رعایای خود اعطا می‌نمودند و گویا عثمانی‌ها این لفظ را معرب کرده باشند که مشروطه شده است. بعید هم نیست که رُمن‌ها این کلمه را از زبان عرب اخذ کرده باشند و دلالت کند بر شرط نامه یا عهدنامه‌ای که ما بین امرا و بزرگان با زیر دستان خود بسته می‌شد. کلمه مشروطه در زبان فرانسه مرادف است با «کنستی‌توسيون» یعنی قوانین اساسی. (آجودانی، ۱۳۸۷: ۱۴-۱۵)